

Rafał ŁATKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Instytut Historii;
 Biuro Badań Historycznych IPN, Warszawa, Polska

Postawy duchowieństwa Kościoła rzymskokatolickiego w rzeczywistości społeczno-politycznej PRL w świetle raportów aparatu wyznaniowego z lat 1982–1985

Attitudes of the Clergy of the Roman Catholic Church in the Socio-Political Reality of the Polish People's Republic in the Light of Reports of the Religious Apparatus from 1982–1985

• Abstrakt •

Poniższy tekst przedstawia postawy duchowieństwa rzymskokatolickiego w pierwszej połowie lat 80. XX w. z perspektywy analiz sporządzonych przez Urząd ds. Wyznań (UdsW) odpowiadający za prowadzenie oficjalnej polityki władz PRL wobec Kościołów i związków wyznaniowych. Przeanalizowano raporty z kontroli wydziałów ds. wyznań (WdsW) przeprowadzonych przez centralę urzędu oraz sprawozdania z działalności poszczególnych wydziałów ds. wyznań z lat 1982–1985. Zbadano, w jaki sposób aparat wyznaniowy oceniał duchowieństwo, wyszczególniono zbiory najczęściej występujących postaw, wskazano, jakie metody UdsW stosował, żeby przeciwdziałać działalności opozycyjnej kapłanów, oraz jak inicjowano postawy przychylne wobec władz komunistycznych.

Słowa kluczowe: Urząd ds. Wyznań; wydziały ds. wyznań; postawy duchowieństwa; działalność opozycyjna

• Abstract •

The following paper presents the attitudes of the Roman Catholic clergy in the first half of the 1980s from the perspective of analyses drawn up by the Office for Religious Affairs (UdsW), which was responsible for conducting the official policy of the Polish People's Republic authorities towards churches and religious associations. It analyzes reports from inspections carried out by the Office's headquarters in the Departments for Religious Affairs (WdsW) and reports on the activities of individual WdsWs from the years 1982–1985. It analyzes how the religious apparatus assessed the clergy, lists the most frequent sets of attitudes and indicates what methods the UdsW used to counteract the opposition activities of priests and how attitudes favorable to the communist authorities were initiated.

Keywords: Office for Religious Affairs; Departments for Religious Affairs; clergy attitudes; opposition activities

Wprowadzenie

W ostatnich latach widoczny jest istotny wzrost zainteresowania działalnością Urzędu ds. Wyznań. Poskutkowało to pojawieniem się szeregu nowych publikacji pogłębiających wiedzę na temat funkcjonowania aparatu wyznaniowego (Noszczak, 2020; Łatka, 2020; 2021; Krawczyk, 2022; Resler, 2022; Łatka, 2023). Należy to traktować jako krok w dobrą stronę, gdyż we wcześniejszej literaturze przedmiotu UdsW znajdował się na marginesie głównych rozważań dotyczących relacji państwo–Kościoł czy też polityki władz komunistycznych wobec Kościołów i związków wyznaniowych (najnowsze zestawienie literatury: Łatka, 2019, s. 15 i n.). Mimo powstania nowych opracowań pewne istotne wątki funkcjonowania pionu wyznaniowego wymagają jednakże dalszych pogłębionych badań. Jednym z nich jest spojrzenie UdsW na postawy duchowieństwa wobec rzeczywistości społeczno-politycznej PRL. W poniższej analizie przyjrzyć się tej problematyce dla okresu pierwszej połowy lat 80. XX w. (ze szczególnym uwzględnieniem lat 1982–1984, których dotyczy najwięcej raportów). Niezwykle pomocne w tym zakresie będą materiały kontrolne, jakie zachowały się w centrali UdsW z lat 1984–1985. Ich ważnym uzupełnieniem są materiały sprawozdawcze przygotowane przez dyrektorów poszczególnych WdsW na potrzeby kontroli dla przełożonych w centrali z lat 1982–1984. Analizowana dokumentacja stanowi ważne źródło nie tylko dla badań nad UdsW, ale także dla odtworzenia różnych aspektów polityki władz PRL wobec Kościołów i związków wyznaniowych, a nawet dziejów poszczególnych wspólnot religijnych, głównie na poziomie regionalnym. Była ona zresztą wykorzystywana w tym aspekcie przez niektórych badaczy (Durka, 2014a, ss. 255–278; Durka, 2014b, ss. 119–132; Durka, 2015, ss. 119–133; Łatka, 2016).

Tekst składa się z kilku części ułożonych według kryterium problemowego. W pierwszej z nich nakreślono najważniejsze cele działań UdsW wobec duchowieństwa realizowane w analizowanym w artykule okresie. Następnie omówiono podział postaw kleru definiowany w analizach sporządzanych przez aparat wyznaniowy, wraz ze wskazaniem głównych czynników powodujących ich fluktuacje. Osobne rozważania poświęcono działaniom UdsW przeciwko kapłanom zaangażowanym we współpracę z opozycją antykomunistyczną, a także opisowi postaw księży sprzyjających władzom PRL. Tekst wieńczy podsumowanie, w którym przedstawiono wnioski dotyczące spojrzenia UdsW na postawy duchowieństwa wobec rzeczywistości społeczno-politycznej pierwszej połowy lat 80. XX w. Autor uważa, że mogą być one interesującym przyczynkiem do podjęcia szerszych badań naukowych na temat portretu zbiorowego duchowieństwa (jako dużej i istotnej grupy społecznej) w realiach państwa o skłonnościach totalitarnych.

Cele działań aparatu wyznaniowego wobec duchowieństwa

Cele działania UdsW formułowało zawsze kierownictwo KC PZPR (Łatka, 2012, ss. 60–62). Znajduje to swoje odbicie w analizowanych w tym tekście raportach centrali UdsW i sprawozdaniach formułowanych na poziomie wojewódzkim. Można wśród nich wyróżnić zadania o charakterze strategicznym, realizowane w takiej lub innej formie przez całą dekadę lat 80., cele krótkoterminowe (związane z realizacją któregoś z priorytetów na dany okres nakreślonych przez elitę partyjną – przykładowo postaw pożądanых w czasie wyborów do sejmu), a nawet zupełnie jednostkowe – np. dotyczące ograniczenia działalności danego kapłana znanego z postaw opozycyjnych.

Wśród celów strategicznych realizowanych wobec duchowieństwa katolickiego, które możemy odnaleźć w analizowanej dokumentacji, należy wymienić przede wszystkim:

- lojalizację duchowieństwa;
- podtrzymywanie dobrych (a co najmniej poprawnych) kontaktów z hierarchią kościelną i kierownictwem kurii biskupich;
- inicjowanie postaw i wypowiedzi pożądanых przez władze komunistyczne;
- redukcję pozaduszpasterskiej działalności poszczególnych parafii;
- zmniejszanie wpływu duchowieństwa na młodzież (Dudek, Gryz, 2006, ss. 351–402).

Tak zdefiniowane zasadnicze zadania aparatu wyznaniowego znajdujemy w wielu raportach WdsW przeznaczonych dla centrali oraz w dokumentacji pokontrolnej. Przykładowo w sprawozdaniu WdsW w Białymstoku za 1983 r. możemy przeczytać, że:

„Założono w działalności Wydziału następujące cele:

- oddziaływanie na świadomość duchowieństwa w taki sposób, by tworzyć przekonanie o wiarygodnym postępowaniu władzy,
- wdrożenie duchowieństwa do respektowania przez nie obowiązującego porządku prawnego,
- wykorzystywanie kontaktów z hierarchią kościelną i duchowieństwem dla włączania do ich działalności istotnych problemów społecznych środowiska,
- regulacje prawne w sferze stosunków państwo-kościelnych” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Białymstoku w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Z tak nakreślonych celów wyraźnie wynika, że Wydział koncentrował się w zasadniczej mierze na lojalizowaniu duchowieństwa, choć nie pisano o tym w tym przypadku wprost. Inaczej sytuacja wyglądała, jeśli chodzi o sprawozdanie WdsW w Chełmie za 1982 r., w którym jasno wskazywano, że głównym celem Wydziału

było rozeznanie postaw księży po wprowadzeniu stanu wojennego, a następnie lojalizacja ich postaw (Informacja o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie w 1982 r., 30 I 1983 r.).

Inny przykład ujmowania strategicznych celów działania aparatu wyznaniowego to sprawozdanie WdsW w Jeleniej Górze za 1983 r. Wśród zadań, jakie zdefiniował dyrektor tego Wydziału dla podległych mu pracowników, wymieniono:

- „Egzekwowanie przestrzegania przepisów prawa przez kler, zwłaszcza kościoła rzymskokatolickiego.
- Dalsze utrzymywanie bezpośrednich kontaktów z duchowieństwem.
- Skupianie wokół Wydziału księży, członków Caritas i pobierających wynagrodzenie za katechezę oraz pozyskiwanie innych księży przez udzielanie im wsparcia w takich sprawach jak: zakup materiałów, paliwa, przyznawanie dotacji państwowych na remonty zabytkowych obiektów, pozwolenia na budowy itp.
- Wyrabianie wśród kleru przekonania do słuszności aktualnej polityki państwa z jednej strony, z drugiej zaś strony popularyzowanie przez odbywanie spotkań z aktywnym świeckim pozytywnych akcentów polityki wyznaniowej państwa.
- Udzielanie wszechstronnej pomocy wyznaniom mniejszościowym i eksponowanie ich pozytywnych działań na rzecz popierania polityki państwa.
- Zapobieganie negatywnym zjawiskom mogącym powstać wśród kleru i wśród kręgów społecznych z klerem związanych.
- Reaktywowanie działalności »Caritas«” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Jeleniej Górze w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Wśród celów krótkoterminowych realizowanych w zakresie kształtowania postaw duchowieństwa znajdujących się w analizowanej dokumentacji można wymienić:

- przekonanie kapłanów, by nie wypowiadali się krytycznie w wystąpieniach publicznych na temat ustawy delegalizującej „Solidarność” z 8 października 1982 r. (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań w Legnicy, Legnica V 1984 r.);
- dążenie do zredukowania negatywnych dla władz komunistycznych wypowiedzi i działań duchowieństwa w okresie poprzedzającym drugą pielgrzymkę Jana Pawła II do Polski i w jej trakcie (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Ciechanowie w 1983 r., 30 I 1984 r.);
- przeciwstawianie się inicjowaniu przez księży obrony obecności krzyża w placówkach publicznych (Łatka, 2016, ss. 322–332);
- zapobieganie wypowiedziom księży zachęcających do bojkotu wyborów do rad narodowych w 1984 r. (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie przeprowadzonej 4 VI 1984 r.).

Analizując treść raportów przygotowanych przez aparat wyznaniowy, można przytoczyć kilka konkretnych przykładów celów jednostkowych, koncentrujących się na usunięciu problemu z zakresu prowadzonej polityki wyznaniowej lub też dotyczących działalności danego kapłana:

- kontrola przebiegu uroczystości ku czci św. Wojciecha w Gnieźnie w 1983 r. (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW w Poznaniu w 1983 r., 25 I 1984 r.);
- przeniesienie tzw. Białego krzyża pozostałego po uroczystości święcenia sztandaru „Solidarności” w katedrze gorzowskiej przed wejściem do tej świątyni w 1983 r. do mniej ważnej lokalizacji (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Gorzowie Wlkp. w 1983 r., 30 I 1984 r.);
- wytonowanie działalności ks. Henryka Jankowskiego w Gdańsku – znanego z bliskich kontaktów z Lechem Wałęsą pod koniec 1983 r. (Sprawozdanie z działalności Wydziału za 1983 r., 30 I 1984 r.). Równocześnie należy zaznaczyć, że ks. Jankowski utrzymywał tajne kontakty z SB jako kontakt operacyjny o ps. „Delegat”/„Libella” (Majchrzak, 2009).

Sprawa lojalizacji duchowieństwa była jedną z głównych kwestii pojawiających się w raportach wydziałów ds. wyznań. Wynikało to oczywiście ze wskazania przez kierownictwo PZPR tego zadania jako najważniejszego dla wydziałów ds. wyznań. Wybrzmiało to bardzo wyraźnie w dokumencie dotyczącym zasad prowadzenia polityki w woj. olsztyńskim, w którym podkreślano, że: „W odniesieniu do części kleru złośliwie naruszającego obowiązujący porządek prawny i zasady współżycia społecznego (nielegalnie organizowane zgromadzenia, imprezy o treściach odbiegających od tradycyjnej działalności kościelnej, zbiórki pieniężne i materiałowe, antypaństwowe wystąpienia publiczne itp.) podejmować bezwzględne przeciwdziałanie. W stosunkach z klerem należy dążyć do pozyskania jak największej liczby księży odznaczających się w pełni lojalną wobec Państwa ludowego postawą, a wszelkimi dostępnymi środkami ograniczać wpływ na społeczeństwo tej części duchowieństwa, która bezkrytycznie podporządkowuje się antypaństwowej polityce hierarchii kościelnej. Księżom lojalnym, a szczególnie wspierającym politykę władz, stosować ulgi i ułatwienia w realizacji powinności podatkowych itp.” (Założenia polityki wyznaniowej i pracy Wydziału ds. Wyznań w województwie olsztyńskim na 1983 r., 20 I 1983 r.).

Problem podtrzymywania dobrych relacji z hierarchią kościelną, jako drugiego najważniejszego zadania aparatu wyznaniowego, trafnie oddaje z kolei sprawozdanie WdsW w Białymstoku obrazujące działalność Wydziału w 1983 r.: „W publicznych wystąpieniach biskupów dominowała treść religijna. W nielicznych zaś wypadkach

podejmowano krytykę ateizacji w życiu publicznym, sprawę przerwania ciąży jako zjawiska wymagającego najwyższego potępienia oraz wyrażano ubolewanie dla tych, którym przyszło cierpieć za przekonania. Podczas konferencji dekanalnych biskupi prezentowali wobec duchowieństwa stanowisko politycznego nieangażowania się kościoła zgodnie z dyspozycją kierownictwa Episkopatu. Zanotowano również pewne akcenty pozytywne odnoszące się do potrzeby zachowania spokoju, rozważań i porozumienia społecznego. Na płaszczyźnie kontaktów władze państwowe – kościół biskupi starali się utrzymywać dobre stosunki zarówno w sferze zobowiązań, jak też wzajemnych ustaleń. O ile jednak ks. bp E[dward] Kisiel i ks. bp J[uliusz] Peatz utrzymywali bieżące kontakty z władzami wojewódzkimi, czego wyrazem mogą być spotkania z ich inicjatywy, o tyle ks. bp W[ładysław] Jędruszek nie wyrażał skłonności w kierunku podejmowania rozmów nawet w sprawach istotnych dla działalności kościoła na terenie diecezji drohiczyńskiej. Należy podkreślić, że postulaty władz wojewódzkich dotyczące zwłaszcza oddziaływania kościoła na łagodzenie nastrojów społecznych przyjmowane były przez biskupów z należyтым zrozumieniem” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Białymstoku w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Proporcje postaw duchowieństwa i ich fluktuacja

Przyglądając się raportom dotyczącym większości polskich województw, można zauważyć dość jednoznaczną tendencję. Z punktu widzenia aparatu wyznaniowego zdecydowana większość duchowieństwa zajmowała postawę neutralną/bierną wobec władz, skupiając się przede wszystkim na działalności duszpasterskiej. Tak nakreślony stosunek do PRL cechować miał od 60 do nawet 90% kapłanów (świeckich i zakonnych). Pozostałe dwie grupy były znacznie mniejsze i porównywalne do siebie – obejmowały od 2 do 5% duchownych i nigdy nie przekraczały poziomu 1/10 kleru każda. Pierwsza z nich to kapłani o nastawieniu opozycyjnym wyrażającym to w swoich działaniach lub wystąpieniach z ambony (do tej grupy UdsW czy SB nie wliczały tych, którzy mając krytyczne podejście do władz, nie aktywizowali się w ten sposób). Druga grupa to duchowni mający pozytywny stosunek do reżimu PRL, przy czym jest to kwestia bardzo szeroko definiowana przez pracowników aparatu wyznaniowego: od księży popierających rozmaite inicjatywy komunistów, przez sympatyków ZK „Caritas”, aż do aktywistów środowiska tzw. księży patriotów. Należy stwierdzić, że w raportach WdsW nie pojawiało się generalnie ścisłe wyróżnienie tych kategorii pozytywnego stosunku księży do władz komunistycznych. Dobrze oddaje to sprawozdanie WdsW w Białej Podlaskiej dotyczące działalności

tej instytucji za 1982 r.: „Klasyfikując postawy księży, można uznać, iż postawę pozytywną – lojalną prezentuje ok. 10%, neutralną – umiarkowaną – ok. 80%, zaś pozostali, również ok. 10%, prezentują postawę niechętną i nieprzychylną, zaś jednostki – wręcz wrogą” (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w 1982 r., 30 I 1983 r.). Podobne dane znalazły się w raporcie z kontroli wydziału znajdującego się na obszarze, gdzie poziom religijności i związku z Kościołem katolickim należał do najwyższych w kraju, czyli w woj. nowosądeckim (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu przeprowadzonej w dniach 3–4 XII 1984 r.). Analogicznie wyglądała sytuacja w innych województwach, np. w chełmskim, o czym mówi sprawozdanie z wizytacji tego WdsW w 1984 r.: „Postawa społeczno-polityczna kleru:

zdecydowanie negatywne – 10 księży

zdecydowanie pozytywne – 12 księży

lojalna i umiarkowana – 86 księży” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie przeprowadzonej w dniach 5–6 grudnia 1984 r.).

Analizę należy rozpocząć od największej grupy kapłanów, do której należała zdaniem UdsW zdecydowana większość duchowieństwa. W raportach i analizach aparatu wyznaniowego tej grupie poświęcano jednakże stosunkowo najmniej uwagi, wyrażając, jak można przypuszczać, przekonanie, że taka postawa nie jest dla władz szkodliwa, a równocześnie że przeciągnięcie do grona duchownych kolaborujących w różny sposób z władzami jest prawdopodobnie niemożliwe. Tę część kleru określano jako: neutralną, bierną, nieprzejawiającą wrogiej działalności, postępującą zgodnie z obowiązującym prawem (lub normami) PRL, zachowującą dystans od polityki (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej w dniach 1–2 IV 1985 r.; Informacja: O skuteczności oddziaływania na kościoły, organizacje i stowarzyszenia wyznaniowe, 23 XI 1984 r.).

Powody prezentowania takiego stanowiska przez kapłanów trafnie oddaje raport z kontroli w WdsW w Lublinie: „W opinii Wydziału część duchowieństwa podchodzi z rezerwą do działań władz państwowych, chociaż zdecydowana większość uważa spokój i ład w kraju za jedyne możliwe rozwiązanie. Koncepcja nadrzędności doktryny kościelnej, jej sprawiedliwości dominuje w poglądach dużej części kleru (szczególnie zakonnego), z tym że zwolenników zdecydowanego negowania funkcji państwa jest niewiele. [...]” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie przeprowadzonej w dniach 11–12 grudnia 1984 r.). W raporcie po kontroli WdsW w Białej Podlaskiej zauważono z kolei, że w większych przypadkach księży prezentują zachowania „świadczące o pełnym posłuszeństwie wobec biskupów”, a postawy czy wypowiedzi kwestionujące polecenia hierarchii

kościelnej są nieliczne (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej w dniach 1–2 IV 1985 r.). Zdaniem pracowników WdsW z Bydgoszczy duchowni nie unikali także kontaktów z przedstawicielami władz, które miały prowadzić do rozwiązywania różnych bieżących problemów. Odnotowano, że w 1983 r. pracownicy tego WdsW przeprowadzili w sumie 361 rozmów z kapłanami wszystkich wyznań (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Bydgoszczy w 1983 r., 30 I 1984 r.). W nielicznych raportach kontrolnych UdsW pojawiają się uwagi na temat tego, że wydziały ds. wyznań nie mają w istocie poważniejszego programu/koncepcji docierania do tej największej grupy księży. Świadczy o tym wyraźnie np. sprawozdanie z kontroli WdsW w Bielsku-Białej: „W wydziale brak jest planowego oddziaływania władz państwowych w odniesieniu do 80% duchownych, którzy zajmują postawę obojętną. Informacje o duchownych »dużego środka« znajdują się w teczkach i nie z najnowszego okresu. Brak jest aktualnej sztabowej analizy tej licznej grupy duchownych. Nie ma też aktualnej analizy dotyczącej wikariuszy i nie ma programu działania w stosunku do tej grupy młodych duchownych” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej w dniach 1–2 IV 1985 r.). W raporcie WdsW z Gorzowa Wielkopolskiego wskazywano nawet, że w gruncie rzeczy ze względu na to, że księża „neutralni” unikają wrogich wystąpień, ich działalność „klerykalizacyjna jest praktycznie niekontrolowana” (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Gorzowie Wlkp. w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Działalność opozycyjna duchowieństwa jest analizowana w niemal każdym raporcie przygotowywanym w poszczególnych wydziałach ds. wyznań, i to mimo tego, że dotyczy niewielkiej grupy duchowieństwa. Tytułem przykładu można przytoczyć dane prezentowane przez trzy wydziały ds. wyznań: w Krakowie, Krośnie i Elblągu. Przykładowo w memoriale WdsW opracowanym na potrzeby I sekretarza Komitetu Krakowskiego PZPR z lutego 1985 r. podkreślano, że: „W województwie miejskim krakowskim na 207 parafii w dwóch prowadzi się stałą negatywną działalność polityczną (w Mistrzejowicach i w Biechanowie), w 7 okazjonalnie, a w kilku ośrodkach zakonnych dość często w procesie oddziaływania na młodzież akademicką i robotniczą. Kilka parafii patronuje różnym opozycyjnym inicjatywom, dostarcza środków, udostępnia kościoły, rozszerza oddziaływania na środowiska twórcze, organizuje prowokacyjne imprezy nasycone nierzadko wrogimi akcentami politycznymi” (Łatka, 2016, s. 338).

Z kolei według raportu przygotowanego dla centrali na terenie działania WdsW w Krośnie z listopada 1984 r.: „W zasadzie działalność duchowieństwa jest zgodna z obowiązującymi normami, zdarzają się jednak pojedyncze przypadki szkodliwej

działalności kleru. Na 477 księży rzymskokatolickich działających na terenie województwa tylko kilku podejmowało takie praktyki” (Informacja: O skuteczności oddziaływania na kościoły, organizacje i stowarzyszenia wyznaniowe, 23 XI 1984 r.). W trzecim ze wspomnianych wyżej WdsW w raporcie za 1982 r. zaznaczano, że zdecydowana większość duchowieństwa zachowała rozagę i rozsądek, dystansując się od polityki. Wystąpienia o charakterze „wrogim” były nieliczne, a władze wojewódzkie reagowały na nie w zdecydowany sposób (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa elbląskiego i działalności Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w 1982 r., 30 I 1983 r.). Właściwie jedynym wyjątkiem od tak nakreślonej w raportach wydziałów ds. wyznań perspektywy była sytuacja w Kaliszu. W raporcie z kontroli tego WdsW wskazywano, że w mieście systematycznie narasta fala klerykalizmu, skutkująca m.in. powrotem do wiary katolickiej członków rodzin „czołowego aktywu partyjnego” miejscowego KW PZPR. Równocześnie jednak wskazywano, że tylko 3–4 świątynie na terenie województwa są „ogniskami opozycji politycznej” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań w Kaliszu dokonanej w dniach 10–11 XII 1984 r. przez J. Janitza wraz z I. Dykczak-Skorupską). Warto też dodać, że w niektórych raportach wydziałów ds. wyznań kwestie negatywnych postaw duchowieństwa postrzegano w kontekście napięć między różnymi pokoleniami kapłanów. W przekonaniu WdsW w Kielcach: „Najbardziej hałaśliwa jest grupa młodych wikariuszy, która przy różnych okazjach rocznicowych akcentuje wrogość do państwa i ustroju” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach przeprowadzonej w dniach 24–25 IV 1984 r.). Z kolei krakowski WdsW zwracał uwagę, że realizmem w podejściu i aprobatą dla władz państwowych po wprowadzeniu stanu wojennego wykazywali się przede wszystkim księża starszego pokolenia (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW Urzędu Miasta Krakowa w 1982 r., 30 I 1983 r.).

Postawę pozytywną duchowieństwa definiowano w raportach UdsW bardzo szeroko, od lojalnego stosunku do zarządzeń państwowych (a przynajmniej niewyrażania publicznie krytyki pod adresem władz), przez poparcie niektórych inicjatyw władz, aż do działalności w środowiskach tzw. księży patriotów. Jest to widoczne np. w sprawozdaniu z działalności WdsW w Ciechanowie za 1983 r., w którym wskazywano, że: „Duchowieństwo parafialne w znacznej większości zachowuje lojalną postawę wobec władz i porządku prawnego PRL. Szczególnie wielu proboszczów, zwłaszcza starszych wiekiem, należy ocenić pozytywnie za takt, rozagę i umiar w podejmowaniu trudnych problemów nurtujących kraj i nasze społeczeństwo. W krytycznych okresach nierzadkie były przypadki nawoływania przez nich swych parafian do spokoju, rozwagi, przestrzegania prawa i odpowiedzialnej, solidnej pracy” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań

w Ciechanowie w 1983 r., 30 I 1984 r.). W raportach wydziałów ds. wyznań dostrzegano zróżnicowany stosunek hierarchii kościelnej do środowiska ZK „Caritas”, od całkowicie negatywnego, przez neutralny, aż do dość liberalnego. Większość biskupów była negatywnie nastawiona do aktywności kapłanów działających w stowarzyszeniu otwarcie wspierającym władzę komunistyczne. Wynikało to nie tylko z ich osobistego podejścia, lecz także z generalnego stanowiska Episkopatu Polski (Żaryn, 2003). Niektórzy ordynariusze nie podejmowali bardziej stanowczych działań wobec księży patriotów, obawiając się pogorszenia relacji z władzami wojewódzkimi, co mogłoby zaszkodzić ważniejszym z punktu widzenia Kościoła sprawom, takim jak np. masowo rozwijane w latach 80. budownictwo sakralne (Informacja o sytuacji wyznaniowej w woj. olsztyńskim, I 1985 r.). Część biskupów udawała, że nie dostrzega aktywności danych kapłanów w ZK „Caritas”. Na przykład tego rodzaju postawę prezentował bp Julian Wojtkowski, który jak odnotowano w raporcie WdsW w Elblągu, wizytując parafię zarządzaną przez prezesa oddziału wojewódzkiego, w ogóle w rozmowie z tym kapłanem nie podjął tego tematu (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Elblągu w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Należy wskazać, że postawy duchowieństwa w latach 1982–1984 nie były jednorodne i z różnych powodów fluktuowały. Wpływały na to przede wszystkim rozmaite wydarzenia, jakie miały miejsce w sferze społeczno-politycznej w pierwszej połowie lat 80. Wśród nich należy wymienić przede wszystkim: powstanie i legalną działalność „Solidarności”; stan wojenny; drugą pielgrzymkę papieską i morderstwo ks. Jerzego Popiełuszki. Aparat wyznaniowy starannie dokumentował te zmiany, podobnie zresztą jak Służba Bezpieczeństwa, a następnie przekazywał je do struktur partyjnych na poziomie wojewódzkim i centralnym. Bez wątpienia służyły one planowaniu działań wobec szczególnie groźnych dla władzy kapłanów.

Bez większego ryzyka błędu można stwierdzić, że największą liczbę postaw opozycyjnych UdsW odnotował w czasie rewolucji „Solidarności”. Mówi o tym przykładowo raport dotyczący kontroli WdsW w Legnicy, w którym zwrócono uwagę na wzrost wystąpień negatywnych wobec władz zarówno w przypadku hierarchii kościelnej, jak i szeregowego duchowieństwa. Pojawiło się wówczas znacznie więcej niż wcześniej wypowiedzi kapłanów krytycznie oceniających politykę komunistów w różnorodnych aspektach działania, od szerzenia ateizmu, przez politykę informacyjną (propagandę), aż do wykazywania nieudolności państwa w zakresie prowadzonej polityki społecznej (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań w Legnicy, Legnica V 1984 r.). Aparat wyznaniowy zwracał także uwagę na udział duchowieństwa w uroczystościach organizowanych przez „Solidarność”, odnotowywał wszelkie przejawy wsparcia księży dla tego ruchu społecznego, a także wypowiedzi publiczne wspierające idee niezależnego związku zawodowego (Łatka, 2019, ss. 399–488).

Morderstwo ks. Popiełuszki z kolei w poważny sposób wpłynęło na relacje państwo–Kościół. Zamrożone zostały kontakty na poziomie centralnym. Część agentury wśród duchowieństwa zrezygnowała na skutek tego wydarzenia ze współpracy (Mysiakowska, 2009, ss. 63–64). W istotny sposób zwiększyła się także liczba wypowiedzi krytycznych pod adresem władzy ze strony kapłanów. Urząd ds. Wyznań zauważył ten proces. Przykładowo w raporcie z kontroli WdsW w Siedlcach z marca 1985 r. podkreślano: „Nowym powodem szczególnie ekscytującym duchowieństwo siedleckie było uprowadzenie i zabójstwo ks. J. Popiełuszki. Koszty polityczne tego faktu są bardzo duże, a czas ich trwania trudny do przewidzenia. Jedną z konsekwencji jest nieukrywana niechęć części duchownych do władzy państwowej i utożsamianie jej przedstawicieli z tymi, którzy dokonali uprowadzenia i zabójstwa ks. Popiełuszki” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Siedlcach, 17 III 1985 r.). Podobne uwagi znalazły się w dokumencie sprawozdawczym WdsW w Olsztynie: „Nie sposób wspomnieć sytuacji, jaka wytworzyła się po tragicznej śmierci księdza Popiełuszki, i jej wpływu na postawy i zachowania kleru. Śmierć ta wywołała zrazu gwałtowne emocje. [...]. Z czasem atmosfera uległa uspokojeniu, wyraża się coraz więcej rzeczowych opinii i przekonanie o wiarygodności władz państwowych” (Informacja o sytuacji wyznaniowej w województwie olsztyńskim, I 1985 r.). W sprawozdaniu z wizytacji w WdsW w Siedlcach wskazywano, że morderstwo ks. Popiełuszki stało się powodem „szczególnie ekscytującym” duchowieństwo na terenie tego województwa, ponadto: „Koszty polityczne tego faktu są bardzo duże, a czas ich trwania trudny do przewidzenia. Jedną z konsekwencji jest nieukrywana niechęć części duchownych do władzy państwowej i utożsamianie jej przedstawicieli z tymi, którzy dokonali uprowadzenia i zabójstwa ks. Popiełuszki” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Siedlcach, 11–12 III 1985 r.). Generalnie rzecz ujmując, te ostatnie uwagi dobrze oddawały postawę księży wobec władz komunistycznych bezpośrednio po zabójstwie kapłana „Solidarności” (Łatka, 2019, ss. 661–680).

Najmniej negatywnych wypowiedzi, czy też postaw uznawanych za wrogie kapłani prezentowali w okresie bezpośrednio poprzedzającym drugą pielgrzymkę Jana Pawła II do Polski i w czasie papieskiej wizyty. O takim trendzie jasno pisano w sprawozdaniach WdsW za 1983 r. Przykładowo w raporcie WdsW z Białegostoku wskazywano, że: „Zapowiedź przyjazdu Papieża do Polski, zawieszenie stanu wojennego, zwolnienie internowanych spowodowało zaniechanie negatywnych politycznych wystąpień, nawet wśród grupy duchownych znanych przedtem jako orędowników walki z ustrojem i władzą” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa elbląskiego i działalności Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w 1983 r., 30 I 1984 r.). Należy jednak dodać, że sytuacja ta

wynikała bardziej z poleceń biskupów i świadomości księży, iż należy w czasie wizyty Ojca Świętego skoncentrować się na sprawach duszpasterskich, niż z nacisku aparatu wyznaniowego (Dudek, Gryz, 2006, ss. 396–401). Zauważono za to w niektórych sprawozdaniach WdsW za 1983 r. niepokojące dla władz tendencje. Dobrym w tym zakresie przykładem jest raport WdsW w Elblągu, w którym wskazywano, że: „W wyniku wizyty postawa kleru w zasadzie nie uległa większym przeobrażeniom, choć wśród niektórych księży uwypuklił się wzrost tupetu, wynikający niewątpliwie z poczucia dowartościowania swej pozycji społecznej. Z rozmów z księżmi wynikało, że w efekcie wizyty znacznie wzrosła ofiarność wiernych, szczególnie skierowana na realizację podjętych inwestycji sakralnych i kościelnych” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Elblągu w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Działalność opozycyjna i próby jej neutralizacji

Zwalczanie opozycyjnej działalności duchowieństwa rzymskokatolickiego należało bez wątpienia do priorytetów UdsW (i oczywiście również, a może nawet bardziej, aparatu bezpieczeństwa). Jest to widoczne w treści analizowanej dokumentacji, w której wspomnianej problematyce poświęca się dużo miejsca – można nawet powiedzieć, że nieproporcjonalnie wiele w stosunku do innych kluczowych dla aparatu wyznaniowego celów. Jest to szczególnie zauważalne, gdy porówna się ilość spostrzeżeń dotyczących związków i kontaktów kapłanów z opozycją z ilością informacji poświęconych nielicznym pozytywnym z punktu widzenia UdsW postawom księży (w tym działalności ZK „Caritas”). Należy wskazać w tym miejscu, że działalność opozycyjną duchowieństwa traktowano bardzo szeroko. Mówią o tym przykładowo dyrektywy przekazane przez Komitet Wojewódzki PZPR w Bydgoszczy miejscowemu WdsW, które „przewidywały głównie przeciwdziałanie wszelkim próbom wykorzystywania obrzędów i uroczystości kościelnych oraz obiektów sakralnych do celów pozareligijnych. Zneutralizowanie i ograniczenie do minimum nadużywania ambony dla celów politycznych. Przeciwdziałanie wykorzystywaniu świątyń jako miejsc zbiórki elementów opozycyjnych, będących zarodkiem niepokojów ulicznych i innych form naruszania porządku prawnego i ładu społecznego, a także bezpośredniego udziału księży w tego rodzaju imprezach” (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Bydgoszczy w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Głównym narzędziem ograniczania postaw opozycyjnych duchowieństwa były liczne rozmowy profilaktyczno-ostrzegawcze prowadzone z kapłanami znanymi ze związków z „Solidarnością” oraz z ich kościelnymi przełożonymi. W tej drugiej

kategorii mieścili się zarówno biskupi, kurialiści, jak i prowincjałowie czy przełożeni domów zakonnych. W przypadku spotkań z kapłanami prezentującymi „wrogą postawę” głównym celem było ich zastraszenie lub przekonanie, że ich działalność spotka się z niezadowoleniem hierarchii kościelnej, w związku z czym powinni jej zaprzestać. W sprawozdaniu z wizytacji WdsW w Koszalinie w 1983 r. wymieniono etapy działań w zakresie wywierania wpływu na postawę kapłanów zaangażowanych we wrogą wobec władz komunistycznych działalność: „Wydział stosuje stopniowe naciski na księży prowadzących szkodliwą działalność polityczną, poczynawszy od perswazji indywidualnej, poprzez interwencje u kanclerza Kurii i biskupa, aż do pisemnego wezwania Kurii, aby wydała odpowiednie zarządzenie, itd.” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koszalinie w dniach 21–22 IX 1983 r.).

W przypadku rozmów z przełożonymi tych kapłanów celem aparatu wyznaniowego było przekonanie biskupa czy prowincjała (lub ich przedstawicieli), że działalność danego duchownego może zaszkodzić relacjom państwo–Kościół, oraz zgłoszenie oczekiwania wyciągnięcia konsekwencji kanonicznych. Wydaje się, że jako pewne minimum traktowano nakłonienie przełożonych do przeprowadzenia rozmowy dyscyplinującej z kapłanem prezentującym postawę opozycyjną, a celem maksimum było przeniesienie go do mniejszej parafii, gdzie liczba odbiorców jego krytycznych wypowiedzi byłaby z natury rzeczy mniejsza (Czaczkowska, Wiścicki, 2017), lub wydanie zakazu wypowiedzi publicznych. Rzadziej aparatowi wyznaniowemu udawało się przekonać hierarchię kościelną do wydania zarządzeń/instrukcji lub zaleceń skierowanych do duchowieństwa, w których ordynariusz polecał, by księża nie angażowali się w działalność „polityczną”. Tak rozumiany sukces udało się odnieść WdsW w Katowicach w 1982 r., gdy tak ujęte zalecenia do księży wydał bp Herbert Bednorz (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Katowicach w 1982 r., 30 I 1983 r.).

Aparat wyznaniowy czasami osiągał jednak sukcesy w postaci przeniesienia niewygodnych księży do innych parafii, najczęściej dotyczyło to kapelanów „Solidarności” lub duchownych w inny sposób związanych z opozycją. Taka sytuacja miała miejsce w woj. skierniewickim, gdzie oceniano, że problem „wrogich kapłanów” został w zasadzie rozwiązany, i to rękami hierarchii kościelnej: „Wojewoda i dyrektor Wydziału oceniają pozytywnie kontakty z sufraganiem i wikariuszem generalnym archidiecezji warszawskiej bpem Modzelewskim, zarówno w okresie Solidarności i strajków, jak i obecnie. W wyniku rozmów między wojewodą Borczykiem a bpem Modzelewskim kuria przeniosła z województwa skierniewickiego na inne tereny 4 politycznie najgorszych księży, w tym najtrudniejszego ks. Mariana Lipskiego z Kochanowa do parafii Głogówek w woj. płockim. Od czasu ich przeniesienia

nie ma w województwie punktów zapalnych” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Skierniewicach w dniach 21 i 22 marca 1985 r.). Skuteczność tego rodzaju działań była jednak oceniana dość krytycznie nawet w raportach poszczególnych wydziałów ds. wyznań. W sprawozdaniu WdsW w Ciechanowie za 1983 r. zauważono, że: „Przeciwdziałanie przejawom szkodliwej działalności kleru sprowadza się w zasadzie do rozmów profilaktyczno-ostrzegawczych. Prowadzone są one przez pracowników Wydziału, w nielicznych przypadkach przez Naczelników i pracowników służby bezpieczeństwa. Ich efekty są różne. W większości jednak księża ci po rozmowach, przynajmniej w wystąpieniach publicznych, nie podejmują tematów politycznych” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej Wydziału ds. Wyznań w Ciechanowie w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Należy jednak podkreślić, że niektórzy biskupi byli całkowicie odporni na naciski władz w sprawie tonowania opozycyjnego zaangażowania duchownych. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywał bez wątpienia bp Ignacy Tokarczuk, który nie tylko nie powstrzymywał kapłanów przed tego rodzaju aktywnością, ale wręcz sam ją inicjował i wspierał (Krzysztofiński, 2016; 2019; Łatka, Wołczański, 2022, ss. 238–250). Zauważono to także w dokumentacji kontrolnej UdsW. Przykładowo w sprawozdaniu z działalności WdsW w Rzeszowie za 1983 r. podkreślano, że postawa duchowieństwa diecezji przemyskiej jest odbiciem poglądów ordynariusza i kurii diecezjalnej oraz że: „Analiza postaw i zachowań duchowieństwa diecezji przemyskiej budzi duże zaniepokojenie. [...] W diecezji przemyskiej jest grupa księży, która utrzymuje aktywne kontakty z aktywistami b[yłej] Solidarności, a uwidacznia się to przede wszystkim w środowiskach wiejskich. Szacuje się, że około 25–30% stanu osobowego księży z diecezji przemyskiej jest wrogo ustosunkowanych do procesów społeczno-politycznych zachodzących obecnie w kraju, a ich postawy destrukcyjnie wpływają na integrację społeczną. [...] Ich postawy znacznie rzutują na postawy innych księży. Demonstracja wrogich postaw, a równocześnie działań tej części duchowieństwa jest różnorodna. Niezależnie od szkodliwych politycznie kazań podejmują wysoce szkodliwe inne działania” (Sprawozdanie z sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Rzeszowie w 1983 r., 20 I 1984 r.).

Równocześnie należy też stwierdzić, że w aparacie wyznaniowym zauważono, że w niektórych przypadkach za zgodą ordynariusza na przeniesienie kapłana wspierającego środowiska opozycyjne mógł stać wyrafinowany plan kurii diecezjalnej. Przykładem w tym zakresie może być sprawa ks. Władysława Maciąga (Trąba, 2021, s. 132 i n.) z 1984 r. Katowicki aparat wyznaniowy poczytywał za swój sukces przeniesienie tego kapłana do mniejszej parafii. Kontrolerzy z centrali byli nieco bardziej sceptyczni i poszukiwali ze strony Kościoła pewnego rodzaju gry w tej sprawie. Było to ich zdaniem tym bardziej możliwe, że podobne sytuacje zdarzały się

w Warszawie i Krakowie: „W tym kontekście warto wrócić do sprawy ks. Maciaga. Został on niedawno przeniesiony przez kurię częstochowską z Sosnowca do nieporównywalnie mniej czułego politycznie Radomska. Katowicki WUSW przypisuje to swojemu oddziaływaniu na kurię; jednak krążą też pogłoski, że ks. Maciąg sam starał się o przeniesienie. Abstrahując od przyczyny przeniesienia, istotny jest efekt: w Zagłębiu Dąbrowskim pozostał tylko jeden »kościelny punkt zapalny« – w parafii ks. Wajzniera. Analogia z Warszawą (przeniesienie ks. Nowaka przy pozostawieniu ks. Popiełuszki) i Nową Hutą (działalność ks. Jancarza przy wyciszeniu w kościele w Bieńczycach) jest zastanawiająca” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach przeprowadzonej w dniach 10–12 września 1984 r.).

Postawy pozytywne wobec władz i ich inicjowanie

Wśród zasadniczych celów aparatu wyznaniowego nieodmiennie przez cały okres pierwszej połowy lat 80. wymieniano inicjowanie postaw „pozytywnych” duchowieństwa. Szczególnie nasiliło się to po wprowadzeniu stanu wojennego. Niemniej jednak da się zauważyć, że mimo wsparcia ze strony władz rozwój ZK „Caritas” był daleki od oczekiwań, a raczej należy mówić w tym przypadku o systematycznym regresie. W raportach wydziałów ds. wyznań z lat 1982–1984 nie brakuje urzędowego optymizmu, ale jeśli chodzi o ruch księży patriotów, dominuje wskazywanie na stagnację aktywności tej grupy kapłanów (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Elblągu w 1983 r., 30 I 1984 r.) lub nawet wprost stwierdzanie, że stowarzyszenie nie wykazywało żadnej działalności w roku sprawozdawczym (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Jeleniej Górze w 1983 r., 30 I 1984 r.). W zasadzie jedynym wydziałem ds. wyznań, który odnotował dość dużą aktywność ZK „Caritas” na swoim terenie, był WdsW w Łodzi. W ocenie jego dyrektora wynikało to z dużego zaangażowania i rozbudowanej działalności ks. Feliksa Litewki, przewodniczącego miejscowego zarządu (Sprawozdanie z wizytacji WdsW Urzędu Miasta Łodzi w dniach 13–14 V 1985 r.).

Dużą część kapłanów zaangażowanych w aktywność w stowarzyszeniu nie chciała zresztą podpisywać jakichkolwiek publicznych deklaracji poparcia dla władz z powodu obawy o reakcję kurii diecezjalnych, a nawet ukrywała przed hierarchią kościelną wszelkie związki z ruchem księży patriotów (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku przeprowadzonej w dniu 5 VI 1985 r.). Jedynym przykładem ożywienia działalności ZK „Caritas” w latach

1982–1984 odnotowanym w raportach z kontroli wydziałów ds. wyznań była sytuacja w Jeleniej Górze, gdzie wybrano nowy zarząd stowarzyszenia oraz podjęto działania zmierzające do stworzenia nowych placówek opieki społecznej (Materiał powizytacyjny dotyczący problematyki wyznaniowej oraz prac Wydziału ds. Wyznań w Jeleniej Górze, 1 VI 1984 r.).

Dobrze sytuację ruchu ZK „Caritas” oddaje raport z kontroli WdsW w Chełmie przeprowadzonej w czerwcu 1983 r. Jego treść udowadnia także, że „wyznaniowcy” nie mieli żadnej koncepcji wykorzystania nawet tej niewielkiej liczby duchownych kolaborujących z systemem komunistycznym, a sam dyrektor WdsW wyciągał jasne wnioski, że nie ma szans na rozbudowę tego ruchu na podległym mu terenie: „Do »Caritasu« aktualnie należy 12 księży w wieku starszym. Nie mają oni oddzielnego lokalu i ich status aktualnie nie jest do końca unormowany. Księża należeli formalnie do Oddziału Warszawskiego. W latach 1982–1983 były propozycje, aby członkowie »Caritasu« należeli formalnie do Oddziału w Płocku. Do chwili wizytacji formalnie nie została ta sprawa unormowana. Zdaniem dyrektora Wydziału nie ma szans na rozwój organizacji na terenie województwa” (Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie przeprowadzonej w dniach 5–6 grudnia 1984 r.). Analogiczna opinia znalazła się w sprawozdaniu WdsW w Gorzowie Wielkopolskim za 1983 r. Według danych zebranych przez wspomniany Wydział do ZK „Caritas” należeli głównie księża starsi wiekiem, ze środowisk wiejskich, a ich możliwości działania są mocno ograniczone, gdyż: „Większość z nich to księża emeryci bez funkcji, często niedopuszczani do szerszych działań duszpasterskich i izolowani ze względu na swoje poglądy” (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Gorzowie Wlkp. w 1983 r., 30 I 1984 r.).

Jedną z niewielu metod stosowanych przez UdsW w celu ożywienia środowiska księży patriotów było organizowanie większej liczby spotkań członków ZK „Caritas” z pracownikami WdsW i przedstawicielami władz wojewódzkich (np. z wojewodami) oraz regularne składanie w trakcie tych spotkań deklaracji pomocy w rozwiązywaniu bieżących problemów (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa elbląskiego i działalności Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w 1982 r., 30 I 1983 r.). Drugą metodą było stosowanie rozmaitych subwencji finansowych (np. na rozbudowę kościoła lub plebanii), talonów, np. na benzynę (szczególnie deficytową w stanie wojennym), czy przyznawanie odznaczeń. Postulat znaczącego zwiększenia tego rodzaju wsparcia znalazł się w sprawozdaniu WdsW w Katowicach za 1982 r. wśród wniosków kierowanych do władz centralnych (Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Katowicach w 1982 r., 30 I 1983 r.). Trzecią metodą było organizowanie specjalnych prelekcji, wykładów i spotkań nie tylko dla członków ZK „Caritas”, lecz także szeroko

rozumianych sympatyków tego stowarzyszenia. Zgodnie z założeniami aparatu wyznaniowego tematy referatów powinny być starannie dobierane szczególnie pod kątem zaspokajania zainteresowań księży młodych stanowiących większość. Wskazane jest, by zebrania i prelekcje urozmaicać wyświetlaniem odpowiednio dobranych filmów oświatowych lub dokumentalnych, a nawet fabularnych (Założenia polityki wyznaniowej i pracy Wydziału ds. Wyznań w województwie olsztyńskim na 1983 r., 30 I 1984 r.).

W analizach aparatu wyznaniowego dostrzeżono także negatywny wpływ na możliwości działania ZK „Caritas” wydanego w 1983 r. przez Episkopat Polski jednoznacznego zakazu przynależności duchowieństwa do tego stowarzyszenia. Pisano w nim jasno: „W efekcie np. w woj. elbląskim liczba członków ZK »Caritas« spadła o połowę” (Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Elblągu w 1983 r., 30 I 1984 r.). W raporcie z kontroli WdsW w Opolu wskazywano z kolei, że stowarzyszenie na tym terenie „odczuwa nadal duże problemy organizacyjne. Zrzeszenie starzeje się, członków ubywa. Część duchownych, dotyczy to w szczególności osób młodszych, odeszła z »Caritas«, obawiając się represji ze strony kurii” (Sprawozdanie z wizytacji WdsW w Opolu, 23 I 1985 r.).

Przyglądając się treści raportów z kontroli wydziałów ds. wyznań przez centralę UdsW oraz sprawozdaniom za poszczególne lata działalności WdsW, można wyciągnąć wniosek, że poza wsparciem finansowym oraz wręczaniem odznaczeń państwowych aparat wyznaniowy nie miał w gruncie rzeczy żadnej poważnej oferty dla duchownych chcących jawnie współpracować z władzami. Stałe odwołania do pogłębiania postaw pozytywnych wobec władz należy z tego względu traktować jako rytualne i pozbawione większego znaczenia w kontekście celów stawianych przed UdsW. Wydaje się, że aktywność księży, a może nawet bardziej obecność duchownych w Zrzeszeniu Księży „Caritas” w latach 80. były spowodowane głównie motywacją finansową (w tym chęcią zapewnienia sobie godziwego uposażenia emerytalnego), a nie względami ideowymi.

Podsumowanie

Sprawozdania z działalności wydziałów ds. wyznań i raporty z ich kontroli przeprowadzanych przez pracowników centrali UdsW stanowią cenny materiał do analizy postaw duchowieństwa w rzeczywistości społeczno-politycznej PRL. Można z nich wysnuć wniosek, że w latach 1982–1985 zdecydowana większość kapłanów Kościoła katolickiego nie prezentowała wrogiego podejścia do władz komunistycznych, a przynajmniej nie przejawiał się on w wypowiedziach publicznych ani w działaniach

odbieranych jako antykomunistyczne. Wydaje się, że główne powody tej sytuacji to koncentrowanie się duchownych na sprawach duszpasterskich oraz szeroko ujmowana niechęć do wchodzenia „w politykę”, wynikająca z poleceń kościelnych przełożonych. Mimo że postawy opozycyjne wobec władz PRL prezentowała niewielka liczba kapłanów, Urząd ds. Wyznań poświęcał im wiele uwagi, stale dążąc do zmniejszenia ich aktywności. Wpisywało się to wprost w priorytety polityki wyznaniowej władz, do których należało ograniczanie aktywności Kościoła wykraczającej poza działalność *stricte* religijną (zamknięcie tej instytucji w „kruchcie”). Z dzisiejszego punktu widzenia dziwić może brak poważniejszej koncepcji wykorzystania kapłanów z ZK „Caritas”. Wydaje się, że decydująca w tym zakresie była świadomość systematycznego regresu aktywności środowiska tzw. księży patriotów wynikającego z wyeliminowania przez biskupów ich poważniejszego wpływu na funkcjonowanie poszczególnych diecezji.

Bibliografia:

Źródła archiwalne:

- AAN, UdsW 128/48, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białymstoku, k. 80–85, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Białymstoku w 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/49, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej, k. 8–14, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej w dniach 1–2 IV 1985 r.
- AAN, UdsW 128/49, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Białej Podlaskiej, k. 59, Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w 1982 r., 30 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/51, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy, k. 128, Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Bydgoszczy w 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/52, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie, k. 4, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie przeprowadzonej w dniach 5–6 grudnia 1984 r.
- AAN, UdsW 128/52, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie, k. 35, Informacja o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW Urzędu Wojewódzkiego w Chełmie w 1982 r., 30 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/53, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie, k. 25–26, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie przeprowadzonej 4 VI 1984 r.
- AAN, UdsW 128/53, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Ciechanowie, k. 38,

- Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Ciechanowie w 1983 r.
- AAN, UdsW 128/55, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu, k. 66–68, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Elblągu w 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/55, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Elblągu, k. 104, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej na terenie województwa elbląskiego i działalności Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w 1982 r., 30 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/56, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku, k. 34, Sprawozdanie z działalności Wydziału za 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/57, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Gorzowie Wielkopolskim, k. 37–48, Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Gorzowie Wlkp. w 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/58, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Jeleniej Górze, k. 7, Materiał powizytacyjny dotyczący problematyki wyznaniowej oraz prac Wydziału ds. Wyznań w Jeleniej Górze, 1 VI 1984 r.
- AAN, UdsW 128/58, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Jeleniej Górze, k. 25–26, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Jeleniej Górze w 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/59, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Kaliszu, k. 1–4, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań w Kaliszu dokonanej w dniach 10–11 XII 1984 przez J. Janitza wraz z I. Dykczak-Skorupską.
- AAN, UdsW 128/60, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, k. 3, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach przeprowadzonej w dniach 10–12 września 1984 r.
- AAN, UdsW 128/60, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Katowicach, k. 70, Sprawozdanie dotyczące sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Katowicach w 1982 r., 30 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/61, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach, k. 12, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach przeprowadzonej w dniach 24–25 IV 1984 r.
- AAN, UdsW 128/63, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koszalinie, k. 4, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koszalinie w dniach 21–22 IX 1983 r.
- AAN, UdsW 128/64, Wydział ds. Wyznań Urzędu Miasta Krakowa, k. 105, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW Urzędu Miasta Krakowa w 1982 r., 30 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/65, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Krośnie, k. 4, Informacja: O skuteczności oddziaływania na kościoły, organizacje i stowarzyszenia wyznaniowe, 23 XI 1984 r.
- AAN, UdsW 128/66, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Legnicy, k. 51–52, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań w Legnicy, Legnica V 1984 r.
- AAN, UdsW 128/70, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie, k. 40,

- Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie przeprowadzonej w dniach 11–12 grudnia 1984 r.
- AAN, UdsW 128/72, Wydział ds. Wyznań Urzędu Miasta Łodzi, k. 7, Sprawozdanie z wizytacji WdsW Urzędu Miasta Łodzi w dniach 13–14 V 1985 r.
- AAN, UdsW 128/73, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu, k. 69, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu przeprowadzonej w dniach 3–4 XII 1984 r.
- AAN, UdsW 128/75, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, k. 19–20, Informacja o sytuacji wyznaniowej w woj. olsztyńskim, I 1985 r.
- AAN, UdsW 128/75, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, k. 103, Założenia polityki wyznaniowej i pracy Wydziału ds. Wyznań w województwie olsztyńskim na 1983 r., 30 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/75, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie, k. 100, Założenia polityki wyznaniowej i pracy Wydziału ds. Wyznań w województwie olsztyńskim na 1983 r., 20 I 1983 r.
- AAN, UdsW 128/76, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Opolu, k. 8, Sprawozdanie z wizytacji WdsW w Opolu, 23 I 1985 r.
- AAN, UdsW 128/80, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku, k. 11, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Płocku przeprowadzonej w dniu 5 VI 1985 r.
- AAN, UdsW 128/81, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu, k. 218, Sprawozdanie o sytuacji wyznaniowej i działalności WdsW w Poznaniu w 1983 r., 25 I 1984.
- AAN, UdsW 128/84, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Rzeszowie, k. 109, Sprawozdanie z sytuacji wyznaniowej i działalności Wydziału ds. Wyznań w Rzeszowie w 1983 r., 20 I 1984 r.
- AAN, UdsW 128/85, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Siedlcach, k. 18, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Siedlcach, 17 III 1985 r.
- AAN, UdsW 128/87, Wydział ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Skierniewicach, k. 1, Sprawozdanie z wizytacji Wydziału ds. Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Skierniewicach w dniach 21 i 22 marca 1985 r.

Opracowania:

- Czaczkowska, E., Wiścicki, T. (2017). *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Wiara, nadzieja, miłość. Biografia błogosławionego*. Warszawa: Edipresse.
- Dudek, A., Gryz, R. (2006). *Komuniści i Kościół w Polsce 1945–1989*. Kraków: Znak.
- Durka, J. (2014a). Sprawy wyznaniowe województwa częstochowskiego na podstawie sprawozdań Wydziału do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Częstochowie i Urzędu do spraw Wyznań w Warszawie z lat 1982–1984. W: J. Durka (red.). *Państwo–religia. Instytucje państwowe i obywatele wobec religii w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Durka, J. (2014b). Sprawozdania oraz plan pracy Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie. *Polonia Maior Orientalis*, 1, 119–132.
- Durka, J. (2015). Wydział do spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Koninie i sytuacja

- Kościół katolicki w województwie konińskim w pierwszych latach po zniesieniu stanu wojennego w świetle materiałów Urzędu do spraw Wyznań w Warszawie. *Polonia Maior Orientalis*, 2, 119–133.
- Krawczyk, M. (2022). *Struktura organizacyjna i działalność Urzędu do Spraw Wyznań w latach 1950–1975 – wybór archiwaliów z wprowadzeniem*. Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach.
- Krzysztofiński, M. (red.). (2016). *Non omnis moriar. Abp Ignacy Tokarczuk we wspomnieniach*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Rzeszowie.
- Krzysztofiński, M. (2019). *Arcybiskup Ignacy Tokarczuk (1918–2012). Metropolita przemyski obrządku łacińskiego*. Rzeszów–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, R. (2012). Krakowskie struktury aparatu państwowego PRL zajmujące się Kościołem katolickim. *Zeszyty Historyczne WiN-u*, 36, 159–172.
- Łatka, R. (2016). *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980–1989*. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie.
- Łatka, R. (2019). *Episkopat Polski wobec stosunków państwo–Kościół i rzeczywistości społeczno-politycznej PRL 1970–1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, R. (red.). (2020). *Urząd ds. Wyznań: struktury, działalność, ludzie*, t. 1: *Struktury wojewódzkie, wybrane aspekty funkcjonowania*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, R. (red.). (2021). *Urząd ds. Wyznań: struktury, działalność, ludzie*, t. 2: *Struktury administracji wyznaniowej i pierwsze lata działalności*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, R. (red.). (2023). *Urząd do spraw Wyznań. Struktury – działalność – ludzie*, t. 3: *Struktury wojewódzkie i wybrane aspekty działalności w latach 1950–1975*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Łatka, R., Wołczański, J. (2022). „Postawa nasza musi być jasna i czytelna dla narodu”. Biskup Ignacy Tokarczuk jako członek Episkopatu Polski w okresie prymasostwa kard. Stefana Wyszyńskiego (1965–1981). *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 119, 207–256.
- Majchrzak, G. (2009). *Kontakt operacyjny „Delegat” vel „Libella”*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Mysiakowska, J. (red.). (2009). *Aparat represji wobec księdza Jerzego Popiełuszki 1982–1984*, t. 1. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Noszczak, B. (2020). *Antykościelna międzynarodówka. Relacje Urzędu do spraw Wyznań z jego odpowiednikami w państwach komunistycznych Europy i świata (1954–1989)*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Resler, T. (2022). *Wydział do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu w latach 1950–1973. Studium historycznoprawne*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Trąba, M. (2021). *Kościół katolicki w Zagłębiu Dąbrowskim 1945–1989. Wspólnota religijna w rzeczywistości regionu miejsko-przemysłowego*. Kraków–Katowice: Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach.
- Żaryn, J. (2003). *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce 1944–1989*. Warszawa: Neriton.